

אבן כללארש: מגדולי רופאי ספרד

מאת
זהר עמר וירון סריי

רבות נכתב על חלקם של היהודים כפיתוח מדע הרפואה בימי הביניים. רופאים יהודים ידועי שם שימשו כרופאי חצר של שליטים שונים, וחלקם אף תרגמו וכתבו חיבורים רפואיים חשובים. תרומתם של היהודים ניכרה גם בהפצת תורת הרפואה ובהפיכתה למדע זמין ושימושי. דוגמה מוחשית לתרומה כזו היא ספרו של הרופא היהודי יונס (או יוסף) אבן יצחק אבן כללארש (המאה האחת עשרה), אשר בתקופתו הגיע מדע הרפואה בעולם האסלאם לשיא פריחתו ולכלל גיבושו.

אבן כללארש פעל כרופא החצר כשושלת בני הוד בספרד, ובפקודת מושל סרגוסה, אבו ג'עפר אחמד השני אל-מסתעיין (1085-1109), הוא חיבר את הספר על התרופות הנפרדות, אשר נקרא על שם שליט זה 'אל-מסתעיני'; חלק מפרטים אלה מופיעים בספר על תולדות הרפואה שכתב אבן אבי אצ'יבה (1203-1270):

המתקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900. מחקר זה נתמך על ידי קרן המרכז לתרבות, תברה וחינוך בפורשת יהדות ספרד על שם אהרן ורחל דהאן.
1 F. Wüstenfeld, *Geschichte der Arabischen Aerzte* 1840, p. 88 no. 155; C. Brockelmann, *Geschichte und Naturforscher*, Göttingen 1840, p. 640; M. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902, pp. 147-148; G. Sartori, *Introduction to the History of Science*, II, Baltimore 1931, p. 235; M. Meyerhof, "Esquisse d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les musulmans", *at-Andalus* 3 (1935): 15; M. Levey, *Early Arabic Pharmacology*, Leiden 1973, pp. 69, 155. מחבר אל-ערבי אל-ח'טאבי, אל-טב ואלי-אטבאא פי אל-אנדלס אל-אסלאמיה, א, ביירות 1988, עמ' 55; י' סרי וז' עמר, "חומרי רפואה מאלשאהם על-פי אלמסתעיני", ב' אברהמוב (עורך), מחקרים עברית וכתובות האסלאם, תל אביב תשס"א, עמ' 61-77.

אבן כבלארש היה יהודי, שנמנה עם גדולי חכמי ספרד המוסלמית [אנדלוס] במקצוע הרפואה. ולו ניסיון ומומחיות בתרופות הנפרדות. הוא שימש כמלאכת הרפואה את בני הוד. אבן כבלארש כתב את ספר הטבלאות על אודות התרופות הנפרדות¹ [כתב אל-מג'דולה פי אל-אדיה אל-מפרדאת] שאותו ערך בטבלאות וחיברו בעיר אל-מדיה למען אל-מסתעין באללה אבו ג'עפר אחמד אבן אלמאתמן באללה אבן הוד²; לכד מזה אין לנו פרטים נוספים על חייו. השם כבלארש הוא כנראה ברברי, ומעיד שמוצאו מאזור צפון אפריקה.

הספר 'אל-מסתעין'

הספרות הרפואית הענפה בימי הביניים אצרה בתוכה ידע רב תחומי ובו ריפוי מחלות שונות, הכרת מגוון חומרי רפואה שמקורם מקצווי תבל ושמות עממיים, הכרת יסודית של טבע התרופות ודרגותיהן ועוד. מידע זה לא היה מקובץ בספרות באופן מסודר, ולפיכך היה צורך למצוא דרך להביא לפני הקורא בצורה נוחה, שיטתית ושימושית. אבן כבלארש הצליח לאסוף את כל המידע הרב הזה ולערוך בטבלאות³. מפעל זה הוא תמצית תרומתו לענף הרפואה בימיו, דבר שהקנה לו פרסום רב בכל תקופת ימי הביניים. מחיבורו של אבן כבלארש נשתיירו ארבעה כתבי יד: מדריד (מס' 5009), נפולי (מס' 96), לידן (מס' 1339) ורכאט (מס' 481). על אף המוניטין שזכה

2 אבן אבי אצבעיה, עיון אל-אנבאא פי טבאקא אל-אטכאא, ביירות 1965, עמ' 501. התרגום כאן ולהלן שלי.

3 השימוש בטבלאות מופיע בספרי רפואה נוספים באותה תקופה, כמו למשל בספרו של אבן ג'זלה (מת בשנת 1100), ראה אבן אצבעיה (שם), עמ' 343, וכן בספרו של אבן בטלאן (מת בשנת 1068 לערך) שתורגם ללטינית במהדורות שונות ונקרא *Tacuinum*. כנראה תרגום המילה הערבית 'תקיים', ודיינו לוח או טבלה. ראה G. Braziller, *The Tabula Antidotarii of Armengaud Blaise and its Hebrew Translation*, London 1976. לציון חיבורו הרפואי של אברהם בן שמיטוב מטרטוס, שנכתב בעברית ונערך אף הוא בטבלאות, ראה פרסום כתב היד בספר זיכרון לפופ' יוסטן מונטנר: S. S. Kottiek, "Le petit traité de thérapeutique": Manuscrit inédit d'Abraham ben Chem-Tov", J. O. Leibowitz (ed.), *Memorial Volume in Honor of Prof. S. Mantner*, Jerusalem 1983, pp. 31-68. תקיים אל-בילדאן (מהדורת M. Reinaud, 1840; פריז M. McVaugh and L. Fette, 1983). *The Tabula Antidotarii of Armengaud Blaise and its Hebrew Translation*, Philadelphia 2000.

להם הספר בתקופה הקדומה, הוא טרם יצא לאור בשלמותו בדפוס. רנו וליווי פרסמו קטעים קטנים ממנו ודברי מבוא, אשר התבססו על כתבי היד של רכאט ולידן⁴; מאמר זה מבוסס בעיקר על כ"י מדריד, אשר השתמר בשלמותו כמעט⁵.

מקורותיו של אבן כבלארש

מקורותיו של אבן כבלארש רבים ומגוונים, החל בספרי הרפואה והמדע היווניים והרומיים הבסיסיים שחיברו היפוקרטס, אריסטו, דיוסקורידס וגאלנוס, דרך החיבורים שנכתבו ב'תקופת התרגומים' בימי הח'ליפים העבאסים על ידי תלמי אבן אסחאק (809-877), תלמידו חביש אבן אלחסן ואחרים ועד לחיבורים הרפואיים הערביים המקוריים, שנכתבו במאה העשירית והאחת עשרה. כ־30 המקורות שמוכרי אבן כבלארש מופיעים בין היתר יוחנא אבן מאסיה (777-857), יוחנא אבן בטריק, עלי אבן רבן אלטברי (785-861), אבו חניפה אלדינווי (מת בשנת 896), יעקוב אבן אסחאק אלכנדי (מת בסביבות שנת 870), אל-דאזי (865-925), אסחאק אבן עמרואן, דופא בגדאדי שהוזמן לקירואן לשרת כרופא החצר של האמיר האגלבי זיאת אללה השלישי (903-909), אבן וחשיה, נסטאס אבו ג'ריג' ואבן ג'לג'ל בני המאה העשירית, מסיח אבן חסם אל-דמשקי, אל-בירוני (973-1048), אבן אל-ג'זאר, אבו אל-קאסם אל-זהראוי, אבן ואפד (1007-1074) ואחרים⁶. לעתים אבן כבלארש מציין את מקורותיו באופן סתמי בשם 'הרופאים או אחרים'.

4 H. P. J. Renaud, "Trois études d'histoire de la médecine arabe en Occident", *Hesperis* 10 (1930): 135-150; M. Levey, "The Pharmacological Table of Ibn Biktari", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 26 (1971): 413-421; M. Levey and S. S. Souryal, "The Introduction to the Kitab al-Mustafini of Ibn Biktari", *JANUS* 55 (1968): 134-166. מתוך כ"י מדריד נופלי פורסמה בידו A. Labarta, "El prologo de al-Kitab al-Mustafini de Ibn Biktari", *J. Vernet* (ed.), *Estudios Sobre Historia de la Ciencia Arabe*, Barcelona 1981, pp. 183-316. גם בידו מתמך אל-ערבי אל-ח'טאבי, אל-ערביה ואל-אדיה ענד קאלפי אל-ערב אל-אסלאמי, ביירות 1990, עמ' 303-335.

5 אבן כבלארש, כתב אל-מסתעין, כ"י מדריד, הספרייה הלאומית, מס' 5009.

6 L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, New York 1971.

ברשימה זו נזכרים גם כמה רופאים יהודים מפורסמים, כגון מאסרג'יה, יהודי פרסי שחי בעירק בראשית המאה השמינית (מוכר בספרות גם בשם הסתמי 'יהודי') ויצחק אבן סלימאן אל-אסראאלי או 'הישראלי' (מת בשנת 953), תלמידו המובהק של אסחאק אבן עמראן, אף הוא איש קירואן ורופאם של שליטי קירואן. רופא יהודי נוסף הוא ר' יונה אבן ג'נאח, המוכר גם בשם אבן אל-וליד מרואן אבן ג'נאח (980-1040 לערך). אבן ג'נאח, המוכר לנו כיום כבלשן, כתב חיבור רפואי אשר לא שרד ממנו דבר, ואנו יודעים עליו מתוך ציטוטים מפי מתכרבים מאוחרים יותר, כגון אבן בכלארש ואבן אל-ביטאר.⁷ נוסף על כך נזכרים פילולוגים ערבים קדומים המצוטטים בדברי אל-דינורי, כגון אבן זיאד אל-כלאבי, אבן נצר אל-באהלי, אל-פראא, אל-אצמעעי, אבן קתיבה, אבן עבדה, יעקוב אל-סכית ואבן אל-היתם אל-אעראבי. פעמים נזכרות ידועות מפי בעלי מסורת אנונימיים או ערביי עמאן, תימן וכדומה.

דברי אבן בכלארש ניכרים במאמרים הפותחים במילה 'המחבר' (אל-מֶאֲלֵף), אך נדמה שחשיבותו של הספר היא לא רק בעצם הבאת ידיעותיו המקוריות, אלא בהצגת ביבליוגרפיה מקיפה ומרשימה, אשר מיוצגים בה טובי הרופאים בעולם של ימי הביניים עד ימינו. במיוחד ראוייה לציון העובדה שהוא מכיל מידע עדכני, שנכתב בימי חייו (לעתים – שנים ספורות קודם זמן כתיבת חיבורו) בידי מיטב רופאי ספרד וצפון אפריקה.

סידור הספר

חיבורו של אבן בכלארש בנוי משני חלקים עיקריים: החלק הראשון כולל הקדמה ופרקי מבוא, והחלק השני הוא המידע המסודר בטבלאות. בדברי ההקדמה לספר מציין אבן בכלארש את המניעים לכתוב חיבורו, יתרונות חיבורו ושיטת עבודתו. המשך ההקדמה מהווה מעין פרקי מבוא לחלק העיקרי המסודר בטבלאות. השיבות פרקי המבוא רבה, משום שיש בהם הסבר מפורט על העקרונות התאורטיים והמעשיים של הרפואה הקדומה.

7 אבן אבן אצביעה (לעיל הערה 2), עמ' 498: "מרואן אבן ג'נאח היה גם כן יהודי. הוא עסק בחזרת ההיגיון; הייתה לו בקיאות עצומה בלשון הערבית ובלשון היהודים [עברית] והיה בעל ידע מופלג במלאכת הרפואה. בין חיבוריו: ספר הקיצור [תלמיזן] שבו כלל את ביאור שמות התרופות הנפרדות ואת שיעור המידות והמשקלות שבשימוש במלאכת הרפואה". ראה גם שטיינשניידר (לעיל הערה 1), עמ' 123-125.

8 ד' עמר, "אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-ישאם", קתדרה 76 (תמוז תשנ"ז), 49-76.

נדמה שזה אחד מהחיבורים מימי הביניים שבהם מובאים הדברים כמשנה סדורה, באופן בהיר ושיטתי. נוסף על כך, בדברי המבוא המתבר מנחה באופן מדויק את הקורא איך להשתמש בספרו, כיצד להבין את שיטת עריכת הטבלאות ובכך למצוא את המידע המבוקש.

מלברי ההקדמה

ואני משראית את אל-מסתעין באללה אבן ג'עפר אחמד אבן אל-ג'אמח באללה אבן הוד, יתמיד ה' את שלטונו ויפאר את ניצחונו, יחיד כדורי הבקיא ביותר בידיעותיו וכיכולת הדיבור [רטוריקה]. הוא הגיע לרמה הגבוהה ביותר של נאמנות לארצו ולכן זכה בתהילה כמו זהב טהור [...] בספר שבו קיבצתי את שנעלם מהמלצות החכמים וכינסתי בו את שנפוץ מפני ידיע של המלומדים שלוקטו מתוך חיבוריהם אשר הופקו מסודם הכמוס בעניין התרופות הנפרדות שהן הבסיס לטיפול בגופות בהתאם לשינוי מזג האוויר וחילופי העונות. קישטתי [את ספר] עם שמו המרומם, ירוסם האל את דבריו ואת מעשיו ויארז מזולו ואושרו, ולפיכך קראתי את שם ספרי 'אל-מסתעני' על שמו, כדי להתכבד בו וכך לקדם את מכירתו בשוק. ובכל מה שהבאתי, כתבתי, קיבצתי והצגתי אני מאשר את הבנתו המופלאה [...] אני ממשיך בשיטת הקדמונים והולך בדרכם של הפילוסופים. אלה לימדו שהכתובה הנכונה צריך שיהיו בה שלוש תכונות: האחת, ליקוט של [ידע] מפור. השנייה, קיצור האריכות. השלישית, הכהרת הדברים הקשים. ספרי זה כולל את שלוש התכונות הללו (עמ' 3).

יתרונות מהדרת אל-מסתעני על פי המחבר

אבן בכלארש מציג בפתח חיבורו את יתרונותיו לעומת ספרי רפואה אחרים: "שכן לא ראיתי כלל שום ספר של מישו שקדם לי העוסק בתרופות הנפרדות והמכיל [מידע] כמו שאני הקפתי בספר זה" (עמ' 3). המחבר מדגיש במיוחד את הדייקנות ואת הזהירות המרובות שהוא נוקט כוהיו שמות התרופות, וכן את הבאת תחילפי התרופות שאינם רשומים בחיבורים אחרים. אבן בכלארש מתפאר בסגנון כתיבתו הבהיר והפשוט, השווה לכל נפש: "אף שכל המידע הזה מפורר בספרי הקדמונים הנכבדים, הוא נזכר שם בכיטויים מעורפלים וכשפה קשה להבנה למי שאין לו ידיעה מוקדמת

או *elaterium*, אפר חילון, ססגונת נחושת, מלח הצורפים (*Borax*) או 'סינקאל' ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$), תחמוצת הנחושת וכיוצא בזה (אצל אל-חנצל, אצל אל-לפאח אל-דיטב, דהן קת' אל-חמאר, ורמאד אל-חילון וקשור אל-נחאס ואל-תנכאר ואל-זנג'אר, עמ' 14).

אבן בכלארש מונה גם את התרופות לצביעת השער, להשחרתו או להאדמתו (עמ' 15-16). כמו כן הוא כותב: "וייש מהן גם תרופות המצמיחות את שער הגבות ומשחירו, כגון דבק, שיטה ערבית (*Acacia nilotica*), עפצים, אוג הבורסקאים (*Rhus coriaria*) ומים שבושלו בהם כופר לבן (>*alba*) קליפת עץ אלון, קליפת פרי משובח של אגוז וכלנית (*Anemone coronaria*) וכיוצא בזה" (אל-צמע' ואל-אקאקיא ואל-עפץ ואל-סמאק ומאא טביח' אל-חנא וחב אל-אס ואל-תות וורק אל-כרס וורק אל-יתין ולהא שג' אל-בלוט וקשר אל-ג'יו אל-אעלי ושקאיק אל-נעמאן, עמ' 15).

הוא מסיים חלק זה בהבאת רשימת תרופות ממוינת על פי כוח השפעתו על הגוף, על פי אופי החומרים הפעילים שחן מכילות (עמ' 16). להבחנה בין תרופות חלשות ועדינות לבין תרופות חזקות או ממוצעות נודעת חשיבות מרובה, מפני שכל אדם מגיב באופן שונה לתרופות ועל כן הרופא נדרש להכיר את כוח התרופות ולהתאימן לחולה. כבר בדברי הקדמתו הוא כותב:

הזהרתי מפני אלה המסוכנים והמזיקים ומפני אמצעי התיקון שלהם אם על ידי מתקן [חומר שמנטרל השפעות לואי על הגוף] או מינון [מדויק] שלהם. לפיכך זה גם כן מעלה נכבדה וחשיבות עצומה, שכן אפשר שנמצא מרשמים רבים הכוללים מרכיבים מזיקים הגורמים צער רב וייסורים, בלי שיהא כלול בהם 'מתקן', ולעתים הם במינונים גבוהים מאשר אפשר לשאת. כתוצאה מכך הם מסכנים נזק רב וגורמים מחלות קשות. וכבר ראיתי כמו עיניי אדם שהעמיד פני מומחה במלאכת הרפואה, על אף שלא היה לו שמץ של מושג ושום ידיעה בה, שהשקה אדם תרופה משלשלת עם שני דודים 'שחם אל-חנצל' [מצוי מאבטיח הפקיעה - *Citrullus colocynthis*] בלי שיהא עמו שום 'מתקן'. זה גרם לו קושי וכיוצא שרירים וכאבים בבטן ובמעיים, אילולי היה אותו אדם מרבה לשחות חמאה ודבש עם 'כת'רא' [קוד השוף - *Astragalus gummifer*] ואל-צמע' אל-ערבי [שוף השיטה הערבית] היה מת בו במקום (עמ' 3).

אף על פי שאבן בכלארש ממחיש את דבריו בספור אישי, הרי שההייתחמות לחומרים המזיקים עם אותן דוגמאות מופיעה גם בספרי רפואה אחרים כימי

או ידע מתקדם או למי שהרבה בקריאה" (עמ' 4). כתיבתו הבהירה באה לידי ביטוי בניקוד המילים, ובכתיב היד של מרדכי נעשה הניקוד בצבע.

פרקי מבוא

בחלק הראשון של פרקי המבוא אבן בכלארש מציין את התרופות הנפרדות בהתאם לתכונות היסוד שלהן (עמ' 5-6). תחילה הוא מונה את התרופות המחממות על פי דרגות: דרגה ראשונה, שנייה, שלישית ורביעית. בהמשך הוא מפרט את התרופות המקרות על פי ארבע דרגות (עמ' 6). בהמשך פרקי המבוא אבן בכלארש מביא רשימות ממוינות של תרופות על פי קטגוריות נוספות, כמו למשל רשימת תרופות משלשלות, תרופות שיש בהן תכונת כיווץ, תרופות לריפוי ולאיתוי פצעים היצוניים או פנימיים. ניכר בעליל שרשימות אלה משקפות את הצרכים הרפואיים השכיחים והשימושיים ביותר בתוך החברה שבה פעל המחבר, רופאים, רוקחים ומטופלים כאחד. להלן נביא כמה דוגמאות לרשימות אלה:

"תרופות המחזקות את האיברים: אחד ממני הקינמון, עפץ, שוף אל המסטיק (*Pistacia lentiscus*), אוזבין דגול (*Aloe vera*)" (אל-סליחה ואל-עפץ ואל-מצעכי ואל-אסטוח'ורוס ואלמר ואל-צבר, עמ' 15).

הוא מזכיר גם תרופות המונעות זרע ולעומתן תרופות לריבוי הזרע ולהגברת התאוה המינית, כגון המצה תרבותית (*Cicer arietinum*), פול הגינה (*Vicia faba*), אורן (*Pinus sp.*), תאנה, בן-החדל מצוי (*Eruca sativa*), אספרג (*Asparagus officinalis*), סחלב (*Orchis sp.*), חומט רפואי (*Scincus scincus*), גלנגה (*Alpinia galanga*), כסיה מחודדת (*Cassia alexandria*) <*Malabaila secacul* > אגודה מדברית (*Pastinaca*) <*Malabaila alexandria* > זנגביל רפואי (*Zingiber officinale*) (אל-חמץ ואל-באקלי ואל-צונבר ואל-יתין ואל-ג'יר'יר ואל-הליין וחצי אל-תעלב ואל-סקנקור ואל-ח'לנג'אן ואל-סנה ואל-עצאפיר ואל-שקאקל אל-זנג'ביל, עמ' 15).

במיוחד מעניינות קבוצות התרופות הקוסמטיות המופיעות בחיבורו של אבן בכלארש, למשל תרופות להסרת גידולי יתר וקשירים המתפתחים על הגוף כגון שורש אבטיח הפקיעה (*Citrullus colocynthis*), שורש דודא רפואי לח (*Mandragora autumnalis*), שמן ירוקת החמור (*Ecballium*)

9 השווה רבינו משה בן מימון, מאמר על חייוך כוח הגברא (מהדורת ד' מונטר), ירושלים תשכ"ח, עמ' 52-56.

רוב חומרי הרפואה הנזכרים אצל אבן בכלארש הם ממקור צמחי, אך יש בהם גם חומרים מינרליים ומתכות שונות. ראוייה לציון רשימת בעלי חיים ואיבריהם שהיו בשימוש רפואי, ובהם שמונה מיני שתן, שנים עשר מיני דם, שבעה מיני חלב, שישה מיני בשר, תשעה מיני שומן, חמישה עשר מיני זבל ולשלושת המופקים מצמחים ומבעלי חיים שונים, שבעה עשר מיני מרה (למשל: כבש, עז, חזיר, צב, תרנגול, דג, צבוע, זאב, צבי ופיל). כל החומרים הללו היו מוכרים בספרות הרפואית ונכללו בין התרופות שראוי לכל רוקח להצטייד בהם.¹⁷

אשר למיני האבנים והמינרלים, אבן בכלארש מתבסס בעיקר על החיבור המיוחס לאריסטו. אבן בכלארש מוכר רק עשרים וחמישה מיני אבנים. מספר זעום בהשוואה למספר הרב של מיני האבנים שתוארו בספרות בזמנו. מדבריו אנו למדים שהיה פער גדול בין הנתונים התאורטיים המופיעים בספרות על אודות האבנים לבין המציאות. למעשה רק חלק קטן מהאבנים היה מזוהה וידוע בשימושו הרפואי, בעוד שמספר לא מבוטל של אבנים לא היה מוכר לבני התקופה ולפיכך לא מצא המתבר טעם להביאם. בגישה זו שוב באה לידי ביטוי גישתו המעשית ואמינותו המקצועית. עוד נמצאו למידים שזוהבה מהמידע המופיע בספרות הרפואית בימי הביניים אינו מקורי אלא פרי העתקה מתמשכת ממקורות קדומים, לעתים מאות שנים קודם זמנו של הכותב:

אמר המחבר: אריסטו תיאר בספר 'תיאור האבנים' [עוד אל'אחג'אר] שבע מאות אבנים ואני הסתמכתי על תיאור רובן בספרי זה, על מיון ועל הזכרת תיאוריהן, תכונותיהן, סגולותיהן, תועלותיהן וטבען. ומשהתבוננתי בהן ונתבררה לי אמתן, ראיתי שאת רובן לא מכירים האנשים ואינם בקיאים בהן ולא נתקלים בהן, ולפיכך הצטמצמתי למעט מהן ולא להרבה, על מנת להקל את זכירתן ולאפשר את ידיעתן [...] ומה שתארנו מהן – רובן לא עמדנו עליהן ולא ראינו, כי אם שמענו ועמדנו על אמתת סגולותיהן ותועלותיהן ממי שקדמנו (עמ' 66).

אגב, אבן בכלארש מציין במפורש שהספר 'תיאור האבנים' למעשה אינו של אריסטו, אלא רק מיוחס לו על ידי "אנשי אלכימיה – אלא שכבר נתפרסם בשמו הרבה והביאו ממנו ציטוטים הרבה מן הקדמונים" (עמ' 70).

17 השווה סלידנו די אסכולי, ספר הרקוחים (מהדורת ד' מונטנר), תל אביב תשי"ג, ספר זה חובר באמצע המאה החמש עשרה, ובעניין הרבת התרופות הוא מתבסס על חיבורים קדומים; ראה שם בהקדמת המחבר, עמ' 10-11.

הביניים, לפני ואף אחריו, כמו למשל אצל אבן רבן אל'טברי (785-861)¹⁰ ואצל הרמב"ם בזקמה למסכת אבות (פרק רביעי)¹¹ ובחיבורו הרפואי.¹² מכאן שמדובר בהעתקה על סמך תבניות קבועות וידועות, שהיו מקובלות בספרות הרפואית בימי הביניים. ייתכן שהרמב"ם עצמו העתיק את הדברים מחיבורו של אבן בכלארש, אלא שאר-אפשר להוכיח זאת. מכל מקום ברור ששניהם ינקו את תורתם מאותה תרבות רפואית.

הלווחות בתרופות הנפרדות

החלק העיקרי של חיבורו של אבן בכלארש מסודר בצורת לוח בעל חמש עמודות: (א) שם התרופה; (ב) טבעה ודרגת השפעתה; (ג) ביאור שמות התרופות ותרגומם ללהגים שונים; (ד) רפואות דומות בהשפעתן (תחליפים); (ה) סגולות התרופות ושימושן.

א. שם התרופה. בספרו של אבן בכלארש נזכרים כ-660 חומרי רפואה שונים המסודרים בסדר אותיות האלף-בית העברי. סידור זה אינו קשור ליהדותו של אבן בכלארש, אלא מדובר באחת משיטות הסידור המקובלות בענף המילונות הערבית בכלל ובעיטת צייטוט מונחי הרפואה בפרט. סדר זה מופיע למשל גם בספרי הרפואה הממוינים של אבן סינא,¹³ אל-ע'אפקי¹⁴ והרמב"ם,¹⁵ ובמילון צמחי הרפואה הצפון אפריקאי.¹⁶

10 על אבן רבן אל'טברי, פרדוס אל'תכמה פי אל'טב (מהדורת מחמד זכיר אל'צדיקי), לוקנו 1928, עמ' 414.

11 קאפת, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון: מקור ותרומה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 35.

12 השווה רבינו משה בן מימון, הנהגת הברואות (מהדורת ד' מונטנר), ירושלים תשי"ז, עמ' 45-48.

13 אבן סינא, אל'קאנו פי אל'טב, א, בירות 1877.

14 M. Meyerhof and G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs" of Ahmad Ibn Muhammad Al-Chafiqi by Gregorius Abul-Farag* (Barhebraeus), I-IV, Cairo 1932-1940.

15 רבינו משה בן מימון, שרח אסמא אל'עקאר, מהדורת מ' מאיריהוף יצאה בשם "Glossaire de Matière Médicale composé par Maïmonide", *Mémoires présentés à L'Institut d'Égypte* 41 (1940).

כאור שמות הרפואות, ירושלים תשכ"ט.

16 כתאב תחפת אל'אחבאב פי מאהית אל'ינבאת ואל'אעשאב: H. P. J. Renaud and S. Colin, *Tuhfat Al-Ahbab: Glossaire de la matière médicale marocaine*, Paris 1934.

ב. טבעה ודרגת השפעתה. כל אחד מחומרי הרפואה מסווג על פי תכונות היסוד (הטבע) שלו. שיטת המיון הזאת הייתה אחד מעקרונותיה הבסיסיים של המתודה הרפואית. למעשה מדובר בשיטת מיון קדומה שהייתה ידועה בעולם הרפואה היווני, והמשיכה להתפתח בתקופה הרומית על ידי גאלנוס (131-200) ואחרים.¹⁸ בשיטה זו סווגו צמחי הרפואה המזוונות לקטגוריות של חום, קור, יבש ולחות, אשר כל אחד מהם מסווג לארבע דרגות. ההנחה הבסיסית, שרווחה גם ברפואה בימי הביניים, הייתה שלהרכב המזון יש השפעה ישירה על ארבעת נוזלי הגוף (humors): דם, ביה, מרה שחורה ומרה צהובה, הנמצאים בגוף האדם באיזון מסוים. לפי השקפתם, נוזלי הגוף קובעים את מזגו של האדם ואת אופי התנהגותו. חוסר איזון בין ארבעת הרכיבים האלה גורם למחלה; שימוש בחומרי רפואה ובמזונות מקטגוריות מתאימות יכול לאזן את הגוף ולהביא להבראתו של החולה. הרופא המומחה נדרש לאבחן את הסיבה למחלה, כלומר את חוסר האיזון, ולמצוא תרופה עם מויגה ודרגה מתאימים. התרופות לאיכויותיו סווגו לדרגות משנה, והרופא היה אמור להיות בקיא בתכונות ובאיכויות של חומרי המרפא והמזונות לדרגותיהם השונות. לנוחות המשתמש מביא אפוא אכן בכלארש את רשימת התרופות לדרגותיהן.¹⁹

אכן בכלארש אינו מסתפק רק בהבאת הרשימות הללו, הוא אף מקדיש בהקדמתו לספר קטעים נבחרים המסבירים כיצד קבעו הקדמונים את כוח התרופות ואת דרגותיהן. הוא מציין שלושה מדדים לכך: טעם, ריח והגורם השלישי - והמהימן ביותר - מידת ההשפעה על גופו של אדם ממוצע (עמ' 4).

ג. ביאור שמות התרופות. בעקבות פריחתה של הספרות הרפואית בימי הביניים התפתח ז'אנר ספרותי מיוחד, שעניינו ביאור שמות התרופות. הרפואה בימי הביניים הייתה מבוססת על ריפוי בתרופות מגוונות, שמקורן בכל רחבי העולם המוסלמי, מהודו ועד חופי ספרד. פעמים רבות נשאו תרופות כלנויים וזיהויים השונים ממקום למקום, כפי שציין הרמב"ם: "כי רפואה אחת יכולה להקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה, כגלל הכדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה

18 על עקרונות השיטה הרפואית היוונית-ערבית ראה T. Shah, "Principles of the Greco-Arabian System of Medicine (Unani Tibb) for Drug Research", *Medicus* 22 (1961): 1-19.
19 השווה רכיבו משה בן מימון, פרקי משה [ברפואה] (מהדורת ו' מונטנר), ירושלים תשכ"א, פרק כא, ובמיוחד עמ' 254-266.

מדינה.²⁰ על מנת למנוע בלבול הפכו גלוסריס אלו הכרחיים לכל העוסקים במלאכת הרפואה: רופאים, רוקחים, מטופלים וסוחרים, אשר היו מייבאים את התרופות. חיבורו של אכן בכלארש כולל בתוכו למעשה את אחד הגלוסריס השימושיים הראשונים לביאור שמות התרופות שנכתבו בערבית. בספרו הוא מביא שמות תרופות מדיאלקטים של השפה הסורית, מפרסית, מערבית טוהרה, מיוונית, מלטינית, מברברית ומספרדית מקומית. עם זאת הוא אינו מזכיר כמעט את השפה העברית. מאיהוהן מזכיר, בהקדמה לספר 'ביאור שמות הרפואות של הרמב"ם', כשלושים מחברים, יהודים ומוסלמים, שכתבו ספרים כאלה, מהם שקדמו לאכן בכלארש ואחרים - אחרי תקופתו.²¹ גם הרמב"ם לא הוזכר בספרו שמות חומרי רפואה בעברית, כפי שהעיר מונטנר: "מזור אמנם, אבל אופייני לרמב"ם, שאינו מזכיר בספרים אלה גם את שמותיהן העבריים של הרפואות הנזכרות, למרות שהוא ידע את השמות העבריים האלה יותר מכל אלה שקדמוהו, ומשאר בני דורו ואפילו מאלה שבאו אחריו".²²

לעניות דעתנו אין תופעה זו מוזרה כלל, שכן היהודים שעסקו ברפואה בימי הביניים היו חלק בלתי נפרד מעולם מדע הרפואה הכללי. בדרך כלל, כאשר היהודים כתבו חיבור רפואי 'מקצועי',²³ הם ראו את עצמם במלאכתם בראש ובראשונה 'רופאים' ולא 'יהודים' (אם לא הייתה התנגשות עקרונית עם יסודות האמונה וקיום שמירת המצוות). כשהרופאים היהודים השתמשו בשפה העברית כאמצעי לזיהוי צמחים, היה אפוא שימוש זה מקרי ולא מכוון.

ד. תחליפים. על הסיבה מדוע יש השיבות לרשימת תרופות הלופיות כתב אכן בכלארש בהרחבה בדברי הקדמתו:²⁴

אמר המתבר: הקדמונים לא פנו אל התחליפים של התרופות למעט במקרים דחופים, כשהחלקן לא היו מצויות כלל בכמה מדינות או כשרובן לא היו בנמצא בתקופה מסוימת או שאותן התרופות [היו] מקולקלות,

20 בספר ביאור שמות הרפואות ראה לעיל הערה 15, בהקדמה; בתרגום של מונטנר, עמ' 15.
21 לעיל שם, בכל ההקדמה, ובמיוחד עמ' 62-67.
22 שם, במביא, עמ' 8.
23 הגדרה זאת באה למעט מאמרים ותגובות רפואיות הנושאים היבטים דתיים ומוסריים, כמו הלכות דעות המבואות במשנה תורה של הרמב"ם.
24 על הספרות שעוסקת בתרופות החלופיות ראה M. Levey, *Substitute Drugs in Early Arabic Medicine*, Stuttgart 1971.

רוצה לומר, ייתכן שנמצא תרופה שאיבדה מכוחה ונתקלקל טבעה או בשל היותה ישנה או מחולעת או משום שנחלש כוחה בגלל שבועלה במים, כדוגמת מה שעושים לרוב ב'ראונד אלציני' [יבס רפואי - *Rheum officinalis*] (עמ' 13).

סיכום

ספרו של אבן כלראש הוא אחד הספרים החשובים ביותר להבנת התאוריה הפרמקולוגית הקדומה. יתרונו בכך שהוא מביא לקורא את עקרונותיה של הרפואה באופן בהיר, שיטתי ומדויק, ולכן הוא ספר לימוד תאורטי ומעשי כאחד.

חיבורו של אבן כלראש משקף את שיאה של הרפואה המוסלמית ופריחתה במערב, בספרד וארצות צפון אפריקה. חלקם של היהודים בפיתוח הרפואה בארצות אלה היה רב ויחסית למספרם באוכלוסייה הם היו גורם השפעה דומיננטי.²⁵ כך למשל, בספרו של אבן אבי אצבעה נזכרים עוד כמה רופאים יהודים חשובים (אם כי ידועים פחות כימינו) שפעלו בארצות צפון אפריקה וספרד כדור לפני ימי אבן כלראש, כגון יונה אבן ג'נאה, מנג'ס אבן אלפואל ואסחאק אבן קסטאר.²⁶ אבן כלראש נמנה עם קבוצת רופאים יהודים חשובים, כמו יצחק הישראלי והרמכ"ם, ששירתו את השליטים המוסלמים וכתבו למענם ספרי רפואה חשובים.

יהדותם של רופאים אלה אינה ניכרת לעין כמעט בחיבוריהם; הם אינם משתמשים כמעט בלשון העברית ובמקורות היהודיים ולכאורה המידע שהם מביאים אינו עולה תמיד בקנה אחד עם ההשקפה היהודית.²⁷ למעשה החיבורים הללו אינם שונים במאומה מחיבורים דומים שכתבו רופאים מוסלמים או נוצרים, שפעלו ברחבי האימפריה האסלאמית ומבחינה זו לא ניתן לאפיין את הספרות הרפואית כמונחים אתניים או דתיים. תהליך השיערוך, שאחד מביטוייו הוא הפיכת השפה הערבית ללשון הדיבור והכתב, הפך לגורם מאחד. יש דוגמאות רבות להוראת מדע הרפואה,

H. Friedenwald, *The Jews and Medicine: Essays*, II, Baltimore 1944, pp. 25 632-634

26 ראה לעיל הערה 2, שם, עמ' 498.

27 על כמה מוזכרים אלה ראה י" לוינגר, "המאכלות האסורות ושעמיהם לפי הרמכ"ם", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב, חוברת ד (תשמ"ג): 528-515; מ' זמיר, "דעת הרמכ"ם על רפואה באמצעות 'סגולות'", תחומין טו (תשנ"ח): 368-363.

אבן כלראש: מגדולי רופאי ספרד

להפנתו ולהעברתו באופן חופשי בין מרחב האימפריה האסלאמית למערב, בין יהודים לשאינם יהודים. ניתן בהחלט לדבר על תרבות רפואית אוניברסלית ופתוחה, המתאימה למציאות שבה אין שינוי בטבע גופם של בני האדם. ולכן מביא שווה הדרך למניעת המחלות וההבדלה מהן.